

ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР И БИТКАТА ПРИ РУСОКАСТРО

Момчил Младенов

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

TSAR IVAN ALEXANDER AND THE BATTLE OF RUSOKASTRO

Momchil Mladenov

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

Abstract: The reign of Tsar Ivan Alexander (1331–1371) has been studied from different perspectives. This article discusses the Battle of Rusokastro. The aim is to answer the question of whether this ruler was a good commander. The information of the sources allows for a positive answer to be reached. Tsar Ivan Alexander made or approved of all important decisions. He correctly assessed the military situation, and he combined diplomatic skills and military pressure. In the Bulgarian sources of the 1330s, emphasis is placed on his military achievements. Therefore, another touch can be added to the ruler's portrait.

Keywords: Tsar Ivan Alexander; Battle of Rusokastro; commander.

Управлението на цар Иван Александър Асен (1331–1371) привлича вниманието на поколения изследователи. Публикувани са редица проучвания с обзорен характер (**Божилков 1985:** 149–178; **Андреев 1988:** 194–202; **Андреев 1993;** **Божилков, Гюзелев 1999:** 582–646; **Андреев, Лазаров, Павлов 1999:** 129–134; **Alberti 2010;** **Божилков 2014а:** 246–248; **Овчаров 2017;** **Чешмеджиев 2021:** 13–45) или посветени на конкретни проблеми. Например отношението с Ромейската империя (**Ангелов 1973:** 34–53; **Ангелов 1974:** 22–50; **Ангелов 1976:** 19–32; **Ангелов 1980:** 140–149; **Ангелов 1982а:** 96–113; **Ангелов 1982б:** 334–350;), Сърбия (**Трифонов 1930:** 61–90; **Ангелов 1979:** 109–116; **Ангелов 1982:** 95–117), Унгария (**Димитров 1998:** 216–240; **Николов 2016:** 159–171), монголоторатарската „Златна орда“ (**Павлов, Владимиров 2009:** 122–130), Венеция и Генуа (**Сакъзов 1928:** 36–37; **Сакъзов 1935:** 47–66; **Гюзелев 1980:** 84–87; **Гюзелев 1981:** 156–206; **Венециански документи 2001:** 74–105; **Гюзелев 2009;** **Божилков 2010:** 64–67; **Гюзелев 2011:** 6–8;), папството (**Гюзелев 2009б**) и земите на север от р. Дунав (**Попов 2017:** 203–243).

Напоследък основателно се обръща внимание и на значението на Дубровник и дубровнишката писмена традиция за българската история през епохата на цар Иван Александър (Николов, Гюзелев, Костова, Данова, Хинковски 2017: 74–137; Божилов 2014б: 229–233). Ходът на османското нашествие на Балканите и в българските земи през тези десетилетия е друга тема, която също заема трайно място в научната литература (Ников 1928: 46–63; Матанов, Михнева 1988: 26–51; Павлов, Тютюнджиев 1995: 31–55). Особено внимание се отделя на културния и книжовния живот при този владетел (Gjuzelev 1993: 174–175; 250–257; Божилов 1996: 163–178; Каймакамова 2018: 340–354; Чешмеджиев 2019: 28–29). Изтъкват се фактите свързани с първоначалното разпространение на исихазма в България, както и ролята на царя в мерките срещу еретическите учения (Ангелов 1969: 497–508; Ангелов 1993: 442–450).

Разглеждат се и някои страни на военното дело. Интересът е насочен преди всичко към сражението при Русокастро. Обикновено се коментира въоръжението и снаряжението на армията, тактиката и стратегията, конкретния ход на военните действия и техните последици (Атанасов и др. 1958: 231–236; Ангелов, Чолпанов 1994: 186–190; Николов, 2011: 3; Маркова 2022: 167–172). Настоящият текст има за цел да постави за дискусия въпросът за конкретната роля на цар Иван Александър на бойното поле. Каква информация има в писмените извори в тази връзка? Има ли основания да считаме владетеля за добър пълководец? Защо през по-голямата част от своето царуване той не участва пряко във военните конфликти? Изводите в тази насока могат да послужат за бъдещ по-широк поглед върху допълнителни щрихи към портрета на този владетел.

През пролетта на 1331 г. българският престол е зает от цар Иван Александър Асен. Не всички са доволни от политическата промяна. Братът на покойния цар Михаил III Шишман Асен – Белаур отцепва Бдин (дн. Видин) и региона от търновската корона. Ползващата се със сръбска подкрепа царица Анна-Неда и нейният син Иван Стефан напускат страната, но не изоставят претенциите си за българския трон. Въпреки царящата несигурност цар Иван Александър насочва вниманието си към решаване на противоречията с Византия. Империята се възползва от поражението на българите в битката със сърбите при Велбъжд (28 юли 1330 г.) и овладява редица градове в Тракия. За новия търновски повелител това е недопустимо. Военният път за решаване на конфликта става неизбежен.

Прави впечатление, че цар Иван Александър не доверява командването на друго лице и застава лично начело на военните операции. Настъплението започва през ранната пролет на 1331 г. (Ангелов 1990а: 398) или лятото на същата година (Божилов 2017: 518, бел. 23) и води до връщането на Анхиало, Айтос, Ктения, Русокастро и Дъбилин (дн. Ямбол). Едни от тях се предават, а

други оказват съпротива и падат след въоръжени сблъсъци (Cant. I, 458; ГИБИ X: 266).

Ромеите обаче запазват контрола си над Месемврия (дн. Несебър) (Cant. I 459; ГИБИ X: 266–267). Остава неизвестно защо в тази фаза българската страна не успява да овладее богатия пристанищен град. Вероятно се отчита фактът, че в града живее висок процент ромейско население (Гюзелев 1992: 9). Изходът на решителното сражение предreshава съдбата на черноморския град. Месемврия е сред първите градове, които веднага премахват ромейския гарнизон (Greg. I, 486; ГИБИ XI: 164).

Иван Александър не пропуска да се възползва от първоначалния успешен ход на настъплението. Водената от него армия достига до околностите на Адрианопол (дн. Одрин). Може би за придвижването е използван един от основните пътища в Югоизточна Тракия: Ямбол – Вукелон – Адрианопол (Гагова 1983: 99). Липсват сведения за предприемането на опит за овладяване на Адрианопол. Причините за това могат само да се предполагат, но най-вероятно предварителният план на кампанията не включва идеята за български контрол над града. Естествено, не могат да се игнорират и други причини. Сред тях е липсата на обсадни машини и проблеми със снабдяването, но разглеждането на възможности в тази насока остава твърде хипотетично.

Превесът на българския владетел се оказва временен. Император Андроник III Палеолог предприема контраофанзива и на свой ред връща редица градове под ромейска власт. Византийската армия се установява на лагер при Русокастро (Greg. I, 483; ГИБИ XI: 162).

В литературата отдавна се дискутира проблемът за хронологията на въпросните събития. За някои изследователи византийската контраофанзива и съответно битката при Русокастро се отнасят към лятото на 1332 г. (Ангелов 1990а: 401–403; Андреев 1988: 195; Овчаров 2017: 42). Сведенията на Йоан Кантакузин, който е участник във войната, говорят, че по-скоро фактите трябва да се отнесат към лятото на 1331 г. (Божилов 1985: 152, 170, бел. 28; Божилов, Гюзелев 1999: 584).

Особено внимание заслужава обстоятелството, че българският владетел решава да защити правата си чрез преговори, а не чрез незабавна военна намеса. Той или се нуждае от време за да екипира достатъчно войска, или се съобразява с нестабилността в страната. В проведените консултации българската страна издига идеята за съвместни действия на Търново и Константинопол срещу турците. Но това не среща разбиране от ромейския василевс и неговите съветници. Териториалните спорове се оказват сериозна пречка за мирния процес (Greg. I, 484; ГИБИ XI: 162).

Според Никифор Григора българският владетел разполага с 8 000-на армия, към която се прибавя и контингент от 2 000 монголотагари. Под командването на Андроник III Палеолог се намират 3 000 войници (Greg. I, 484;

ГИБИ XI: 162). Подчертано критичното отношение към информацията на византийския автор (**Атанасов и др. 1958**: 231) се нуждае от повече аргументи.

Никифор Григора съобщава, че Иван Александър напуска Търново и след пет дни достига зоната около Русокастро. От своя страна Йоан Кантакузин уточнява, че българският стан е изграден в околностите на Айтос (Cant. I, 460; ГИБИ X: 267). Император Андроник III е изненадан от появата на противника (Greg. I, 484; ГИБИ XI: 162). Вероятно той счита, че няма да се стигне толкова скоро до сражение. Без съмнение, бързото придвижване на българската армия има съществен принос за получаването на тактическа преднина.

Изборът на българския цар за лагеруване също говори за добре обмислен план. На първо място, Айтос може да се използва за убежище от българите във случай на неблагоприятно развитие на военните действия (Ангелов 1990а, 405). Проследяването на пътните артерии между Хемус, Черноморското крайбрежие и Константинопол (**Гагова 2002**: 105–106; 162) показва ключовото място на града.

От друга страна, значението на Русокастро за контрол над комуникациите в Тракия трудно може да се надцени. Останките от крепостта се намират на 3,5 км. от съвременното едноименно село. Провежданите през последните години археологически проучвания на Русокастро разкриват нови данни за този значим средновековен център в Тракия (**Николов 2019**: 417–421).

Първият ход на цар Иван Александър е да овладее прохода, който дели двете войски (Cant. I, 460; ГИБИ X: 267). Вероятно става въпрос за теснината до днешното село Вратица (**Атанасов, Дуйчев, Ангелов, Цанкова-Петкова, Христов, Чолпанов 1958**: 235). Опитите на византийците да си върнат пътната артерия, както и да предизвикат българската армия на бой, се провалят (Cant. I, 460; ГИБИ X: 268). Изглежда цар Иван Александър решава да изпита търпението на противника и да се възползва максимално от добрата си позиция. Навлизането на византийците в теснините ги поставя в твърде уязвимо положение, а теренът не позволява пълноценно разгръщане на силите им и организиране на ефективна отбрана.

Българският владетел отново инициира започването на преговори за договор. Основна пречка по пътя към мира се оказва въпросът за съдбата на Анхиало. Цар Иван Александър изразява готовност да отстъпи на ромеите Анхиало, но поставя условието да получи Дъбилин (дн. Ямбол). Любопитно е уточнението на българския владетел, че по този начин той „разменя злато за мед“. Византийската армия страда от липса на продоволствие и това принуждава василевсът да приеме условията (Cant. I, 464; ГИБИ X: 269). На 17 юли 1331 г. двете страни постигат споразумение за край на военните действия. През нощта в българския лагер пристига монголотагарски контингент, който е повикан под претекст, че ще воюва срещу Белаур (Cant. I, 458–464; ГИБИ X: 268–270).

Логично изглежда виждането, че търновският суверен води преговорите до идването на степните съюзници (**Ангелов 1990а: 409**). Действително, присъствието на татарите е важен, допълнителен фактор за превес над противника. Явно са направени и поуки от поражението при Велбъжд, когато липсата на достатъчно сили се оказва пагубно. Царят дори успява да убеди татарите, че предстои да воюват срещу Белаур. Това се налага поради факта, че те наскоро са подписали договор с Византия и нямат основания за неговото нарушаване (Cant. I, 458; ГИБИ X: 270). Рискованото решение, което може да коства пропукване на доверието в отношенията между България и „Златната орда“ се оказва оправдано.

На 18 юли 1331 г. българската войска тръгва в настъпление към лагера на ромеите. Съгледвачите докладват за раздвижването и византийската армия е вдигната по тревога. Ромейските войници са строени в две редици: челната е съставена от шест отряда, а втората – от десет. Командването на центъра е поето от самия император, лявото крило е поверено на великия папиас Цамплакон, а за дясното отговаря протостратора. Числеността на византийците е намалела допълнително, защото част от войниците са освободени да се върнат по домовете си. Това решение е взето на основата на постигнатия мирен договор от предходния ден (Cant. I, 459; ГИБИ X: 270). Важни детайли от подготовката на двете страни за предстоящото сражение предава Никифор Григора. Първоначално василевсът разделя армията си на три части и я разполага недалеч от Русокастро, където може да се изтегли при необходимост. В центъра на българските войски са тежковъоръжените бойци, а дясното и лявото крило са силно разтегнати. В дълбочина е разположен ариергардът. Тази подредба подсказва на Андроник III, че има опасност да бъде обкръжен и той променя разположението на своите части. Те са строени в два реда, за което говори и Кантакузин, и подредени във формата на лунен сърп, обърнат с изпъкналата си част към българските редици (Greg. I, 484; ГИБИ XI: 162–163). Така византийската армия е защитена от течащата наблизо река (**Иванов 2018: 131**).

Сведения за българските планове липсват, но по всяка вероятност се предвижда татарската кавалерия да атакува левия фланг на ромеите и, след като го разгроми, да пресече пътя за оттегляне към Русокастро (**Атанасов и др. 1958: 235–236**) – решение, което позволява да се използва потенциалът на татарите, за нанасяне на стремителен и бърз удар. Кантакузин изрично твърди, че Иван Александър разчита именно на татарския корпус (Cant. I, 460; ГИБИ X: 270–271). Именно той атакува ромейския тил, който след кратка съпротива е разгромен и принуден да се оттегли към Русокастро. Облегнати на градските стени, византийците обаче продължават да се сражават.

Главният сблъсък е в центъра на двете армии. Андроник III с предните шест редици предприема настъпление и влиза в директен сблъсък. Първоначално те отблъскват воините на Иван Александър, но впоследствие са

принудени да отстъпят. Императорът и Йоан Кантакузин напускат позицията последни след като се убеждават, че няма никаква надежда да удържат българския натиск (Ангелов, Чолпанов 1994: 189).

В тази фаза на битката ромейската линия се пропуква и започва да отстъпва. Една част от войниците бягат, а други се изтеглят по-организирано, като не дават възможност да понесат големи загуби (Greg. I, 486; ГИБИ XI: 164; Cant. I, 467; ГИБИ X: 271). Явно ромейското командване успява да извърши прегрупиране, след като вижда, че българите се стремят да завземат доминиращата над бойното поле височина (т. нар. Голяма могила) и да обкръжат врага (Greg. I, 486; ГИБИ XI: 164). Битката продължава под стените на Русокастро, където византийците се изтеглят. Жителите на града отказват да им дадат убежище, защото поражението е очевидно и се опасяват от санкции на победителя – цар Иван Александър. Поставени в отчаяно положение, византийските войници разбиват градските порти и нахлуват зад стените на града. Оцелелите обаче страдат от липса на фураж за конете и достатъчно вода. Липсват възможности за изтегляне към Анхиало или Месемврия (Greg. I, 487; ГИБИ XI: 164).

От своя страна Кантакузин уточнява, че битката трае до третия час на деня, когато българите се изтеглят към своя лагер. Ромейският държавник и бъдещ император изрично посочва, че армията на Иван Александър не може да превземе Русокастро със сила (Cant. I, 466–467; ГИБИ X: 271). Изглежда липсват обсадни машини и готовност от страна на българското командване за продължителна обсада на значителен и силно укрепен град. От друга страна сигурно Иван Александър не разполага с точна информация за състоянието на ромейската армия и по-точно нейните затруднения със снабдяването. На практика логистичните проблеми ще заставят ромеите много скоро да се предадат (Атанасов и др. 1958: 237).

Съпоставянето на сведенията от Никифор Григора и Йоан Кантакузин показва различия по множество пунктове. Ще се ограничим да посочим само тези от тях, които имат отношение към финалните акорди от сражението. Видяхме, че Григора говори за насилствено влизане на ромеите в Русокастро, репресии над жителите, извършването на укрепителни работи и търсенето на пътища за изтегляне към границата. Дали всичко това се случва за броени часове или дори в рамките на деня, остава неясно. Не е изключено тук да се поставят под един знаменател и събития станали в предходните дни. В творбата на Кантакузин цялата тази информация липсва. Без съмнение той спестява много детайли от разгрома на ромеите.

За сметка на това той не премълчава загубите на двете страни. От византийска страна загиват или са пленени 37 конници (6 от императорския отряд) и 65 пехотинци. При това повечето падат в ръцете на татарите. За българите не се посочват точни цифри, но се уточнява, че загубите са малко по-високи (Cant. I, 467; ГИБИ X: 272). Изглежда и двете страни щадят живота на бойци-

те, защото трудно могат да попълват загубите (**Андреев 1992: 147**) – картина, характерна за военното дело на християнските народи на Балканите през XIV век. Други автори считат, че са посочени само загубите на тежката конница (катафракти) и пехота (скутати) (**Овчаров 2017, 40 – 41**), но това не е достатъчно аргументирано.

От позицията на победител цар Иван Александър отново подема инициатива за преговори. Мирният договор има стратегически характер за българо-византийските отношения през следващите години. Българският владетел се справя успешно с първите изпитания и доказва, че е способен да реши един от най-належащите външнополитически проблеми. Византия трябва да се примири със загубата и да отстъпи спорните градове и земи, които остават в пределите на България. Благоприятният за Търново изход от военния конфликт позволява да се преодолее вътрешнополитическата криза и да се регулират отношенията със Сърбия.

Неслучайно в близките по време домашни извори той е представен преди всичко като талантлив пълководец. Показателно за това е информацията в Похвалата в чест на цар Иван Александър, която се съдържа в т.нар. Софийски (Кукуленски) Песнивец (Псалтир) от 1337 г. (**Мусакова 2002: 3–33; Милтенев 2009: 399–405; Спасова, Данова 2018а: 38–60; Спасова, Данова 2018б: 33–70** и цит. лит.). Текстът е издаван многократно (**Дуйчев 1944: 69–72; Кодов 1969: 13–14; Стара българска литература 1982: 146–147; Христова, Караджова, Узунова, Райков 2003: 99–101**) и коментиран в различни аспекти (**Кувев 1980: 256–258; Андреев 1993: 23–66; Мусакова 1999: 421–423; Билярски, Цибранска-Костова 2010: 248–251; Bakalova 2011: 73–80; Чешмеджиев 2019: 14**).

Сред основните теми в Похвалата се откроява тази за военните успехи на цар Иван Александър. Книжовникът твърди, че българският владетел е „... старейшина и военачалник и мощен в битки <...> Със своята военна мощ той ми се струва втори Александър от древността. Така и този изначално много градове завзе с крепост и мъжество. Такъв се яви пред нас великият Иван Александър, който царува над всички българи, който се прояви в големи и усилни битки, мощно отхвърли гръцкия цар и когато този се скиташе, го хвана в ръцете си и завзе укрепени градове: Несебър и цялото Поморие заедно с Романия, така също и Бдин, и цялото Подунавие, даже и до Морава. Останалите пък градове и селища, страни и села тичаха и се прекланяха пред нозете на тоя. И като хвана с ръка всички свои врагове, подложи ги под нозете си и установи крепка тишина във вселената“ (**Стара българска литература 1982: 146–147**). С основание се изтъква, че въпреки наличието на редица топоси, този аспект от Похвалата е пряко свързан с реалната картина в България към 1337 г. Това добре проличава при сравнение на разглеждания текст с втората похвала за владетеля, която датира от 1356 г. Показателно е, че в нея не се говори за военни успехи, защото към средата на столетието те на практика отсъстват (**Bakalova 2011: 84**).

Победата при Русокастро е звездният миг на цар Иван Александър на бойното поле. През следващите десетилетия той по-скоро страни от военното дело. Неговото лично присъствие на театъра на бойните действия в контекста на намесата в междуособици във Византия през 40-те и 50-те години на XIV век има инцидентен характер. Това важи и за първите сблъсъци с османците. Главен инструмент на външната политика става дипломатията. Налице е отделяне на повече внимание върху вътрешните въпроси на държавата и Църквата. Домашните извори от по-късен етап акцентират върху неговия интерес към книжовния живот, богословските дискусии и по-конкретно нарастващото влияние на исихазма. Защо качествата му на пълководец преминават на втори план? Могат да се изтъкнат поне две причини. От една страна, след триумфа под стените на Русокастро и преодоляването на вътрешната криза идеята за царят-пълководец до голяма степен губи своята актуалност. Иван Александър не се придържа към активната външна политика по модела на цар Михаил III Шишман Асен. Цялостният неуспех на последния дава отражение върху нежеланието на Иван Александър да води интензивни военни действия. От друга страна, изглежда е налице лично отрицателно отношение към кръвопролитията. Особено когато воюват народи с една и съща вяра. В синхрон с християнските ценности българският владетел предпочита името му да се свързва преди всичко с установяването на мир за поданиците. Способностите на талантлив пълководец, които той демонстрира в сблъсъка при Русокастро, не получават допълнително развитие. Но те добавят още един шрих към неговия облик.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Ангелов 1969: Ангелов, Д. *Богомилството в България*. София: Наука и изкуство. // **Angelov 1969:** Angelov, D. *Bogomilstvoto v Balgaria*. Sofia: Nauka i izkustvo.

Ангелов 1973: Ангелов, Д. Българо-византийските отношения през периода 1331–1341 от царуването на Иван Александър. – В: *Военноисторически сборник*, кн. 1, 34–43. // **Angelov 1973:** Angelov, D. Balgarno-vizantiyskite otnosheniya prez perioda 1331–1341 ot tsaruvaneto na Ivan Aleksandar. – V: *Voенноисторически sbornik*, кн. 1, 34–43.

Ангелов 1974: Ангелов, Д. Българо-византийски отношения при царуването на Иван Александър. Втори период (1341–1347 г.). – В: *Военноисторически сборник*, кн. 1, 22–50. // **Angelov 1974:** Angelov, D. Balgarno-vizantiyski otnosheniya pri tsaruvaneto na Ivan Aleksandar. Vtori period (1341–1347 g.). – V: *Voенноисторически sbornik*, кн. 1, 22–50.

Ангелов 1976: Ангелов, Д. Българо-византийски отношения при цар Иван Александър. Трети период (1347–1352 г.). – В: *Военноисторически сборник*, кн. 4, 19–32. // **Angelov 1976:** Angelov, D. Balgarno-vizantiyski otnosheniya pri tsar Ivan Aleksandar. Treti period (1347–1352 g.). – V: *Voенноисторически sbornik*, кн. 4, 19–32.

Ангелов 1980: Ангелов, Д. Българо-византийски отношения при Иван Александър. Четвърти период (1352–1355). – В: *Военноисторически сборник*, кн. 1, 140–

149. // **Angelov 1980:** Angelov, D. Balgaro-vizantiyski otnosheniya pri Ivan Aleksandar. Chetvarti period (1352–1355). – V: *Voennoistoricheski sbornik*, kn. 1, 140–149.

Ангелов 1982а: Ангелов, Д. Българо-византийски отношения при Иван Александър. Пети период (1355–1371). – В: *Военноисторически сборник*, kn. 3, 96–113.

// **Angelov 1982а:** Angelov, D. Balgaro-vizantiyski otnosheniya pri Ivan Aleksandar. Peti period (1355–1371). – V: *Voennoistoricheski sbornik*, kn. 3, 96–113.

Ангелов 1982б: Ангелов, Д. Временна политическа стабилизация. Цар Иван Александър (1331–1371). – В: *История на България в четирнадесет тома. Т. 3. Втора българска държава*. Отг. ред. Стр. Лишев. София: Изд. на БАН. // **Angelov 1982б:** Angelov, D. Vremenna politicheska stabilizatsiya. Tsar Ivan Aleksandar (1331–1371). – V: *Istoria na Bulgaria v chetirinadeset toma. T. 3. Vtora balgarska darzhava*. Otg. red. Str. Lishev. Sofia: Izd. na BAN.

Ангелов 1993: Ангелов, Д. *Богомилството*. София: Булвест–2000. // **Angelov 1993:** Angelov, D. *Bogomilstvoto*. Sofia: Bulvest–2000.

Ангелов 1979: Ангелов, П. Грамотите на Стефан Душан за манастира „Св. Никола Мрачки“ и българо-сръбските отношения. – В: *Исторически преглед*, kn. 1, 109–116. // **Angelov 1979:** Angelov, P. Gramotite na Stefan Dushan za manastira „Sv. Nikola Mrachki“ i balgaro-srbskite otnosheniya. – V: *Istoriesheski preglad*, kn. 1, 109–116.

Ангелов 1982: Ангелов, П. Българо-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331–1371) и Стефан Душан (1331–1355). – В: *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“, Исторически факултет*, Т. 72, (за 1978) 95–117. // **Angelov 1982:** Angelov, P. Balgaro-srbskite politicheski otnosheniya pri tsaruvaneto na Ivan Aleksandar (1331–1371) i Stefan Dushan (1331–1355). – V: *Godishnik na Sofiyskiya universitet „Kliment Ohridski“, Istoriesheski fakultet*, Т. 72, (за 1978) 95–117.

Ангелов, Чолпанов 1994: Ангелов, Д., Чолпанов, Б. *Българска военна история през Средновековието (X–XV век)*. София: Изд. на БАН. // **Angelov, Cholpanov 1994:** Angelov, D., Cholpanov, B. *Balgarska voenna istoriya prez Srednevekovieto (X–XV vek)*. Sofia: Izd. na BAN.

Андреев 1988: Андреев, Й. *Българските ханове и царе VII–XIV век. историко-хронологичен справочник*. София: ДИ „д-р Петър Берон“. // **Andreev 1988:** Andreev, Y. *Balgarskite hanove i tsare VII–XIV vek. istoriko-hronologichen spravochnik*. Sofia: DI „d-r Petar Beron“.

Андреев 1992: Й. Андреев. *Всекидневието на българите през XII–XIV век*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Andreev 1992:** Y. Andreev. *Vsekidneviето na balgarite prez XII–XIV vek*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

Андреев 1993: Андреев, Й. *България през втората четвърт на XIV век. (Цар Иван Асен IV – синът на Иван Александър)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Andreev 1993:** Andreev, Y. *Balgaria prez втората chetvart na XIV vek. (Tsar Ivan Asen IV – sinat na Ivan Alexandar)*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

Андреев, Лазаров, Павлов 1999: Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. *Кой кой е в средновековна България. Второ допълнено издание*. София: Петър Берон. // **Andreev, Lazarov, Pavlov 1999:** Andreev, Y., Lazarov, I., Pavlov, P. *Koy koy e v srednevekovna Balgaria*. Vtoro dopalнено izdanie. Sofia: Petar Beron.

Атанасов и др. 1958: Атанасов, Щ., Дуйчев, И., Ангелов, Д., Цанкова-Петкова, Г., Христов, Д., Чолпанов, Б. *Българското военно изкуство през феодализма*. София: Държавно военно издателство на МНО. // **Atanasov i dr. 1958:** Atanasov, Sht., Duychev, I., Angelov, D., Tsankova-Petkova, G., Hristov, D., Cholpanov, B. *Balgarskoto voenno izkustvo prez feodalizma*. Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo na MNO.

Биярски, Цибранска-Костова 2010: Биярски, Ив., Цибранска-Костова, М. Вербални формули и образи за възхвала на владетеля в средновековна България. – В: *Црквене студии*, кн. 7, 2010, 245–266. // **Bilyarski, Tsibranska-Kostova 2010:** Bilyarski, Iv., Tsibranska-Kostova, M. Verbalni formuli i obrazi za vazhvala na vladetelya v srednovekovna Bulgariya. – V: *Tsrkvene studije*, кн. 7, 245–266.

Божилев 1985: Божилев, И. *Фамилията на Асеневици (1186–1460) генеалогия и просопография*. София: Изд. на БАН. // **Bozhilov 1985:** Bozhilov, I. *Familiyata na Asenevtsi (1186–1460) genealogiya i prosopografiya*. Sofia: Izd. na BAN.

Божилев 1996: Божилев, И. *Културата на средновековна България*. София: Абагар. // **Bozhilov 1996:** Bozhilov, I. *Kulturata na srednovekovna Bulgaria*. Sofia: Abagar.

Божилев 2010: Божилев, И. *България и Дубровник. Договорът от 1253 г.* София: Гутенберг. // **Bozhilov 2010:** Bozhilov, I. *Bulgaria i Dubrovnik. Dogovorot ot 1253 g.* Sofia: Gutenberg.

Божилев 2014а: Божилев, И. *Българското общество през 14. век. Структура и просопография*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“. // **Bozhilov 2014а:** Bozhilov, I. *Balgarskoto obshtestvo prez 14. vek. Struktura i prosopografiya*. Plovdiv: Fondatsia „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo“.

Божилев 2014б: Божилев, И. Цар Иван Александър Асен (1331–1371) и Дубровнишкият историографски кръг. – В: *Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов*. Съставител и редактор Р. Костова. Велико Търново: Фабер, 229–233. // **Bozhilov 2014б:** Bozhilov, I. Tsar Ivan Aleksandar Asen (1331–1371) i Dubrovnishkiyat istoriografski krag. – V: *Srednovekovniyat chovek i negoviyat svyat. Sbornik v chest na 70-ta godishnina na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov*. Sastavitel i redaktor R. Kostova. Veliko Tarnovo: Faber, 229–233.

Божилев, Гюзелев 1999: Божилев, И., Гюзелев, В. *История на средновековна България VII–XIV век*. София: Анубис. // **Bozhilov, Gjuzelev 1999:** Bozhilov, I., Gjuzelev, V. *Istoria na srednovekovna Bulgaria VII–XIV vek*. Sofia: Anubis.

Венециански документи 2001: *Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в.* издава В. Гюзелев. София: Главно управление на архивите при Министерски съвет. // **Venetsianski dokumenti 2001:** *Venetsianski dokumenti za istoriyata na Bulgariya i balgarite ot XII–XV v.* izdava V. Gjuzelev. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite pri Ministerski savet.

Гагова 1983: Гагова, К. Пътна и селищна система в Северна Тракия. – В: *Исторически преглед*, у 1. // **Gagova 1983:** Gagova, K. Patna i selishtna sistema v Severna Trakiya. – V: *Istoricheski pregled*, у 1.

Гагова 2022: Гагова, К. *Тракия през българското Средновековие. Историческа география*. Второ допълнено и преработено издание. София: УИ „Св. Климент Охрид-

ски“. // **Gagova 2022:** Gagova, K. *Trakiya prez balgarskoto Srednovekovie. Istoricheska geografiya*. Vtoro dopalнено i preraboteno izdanie. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

ГИБИ X: *Гръцки извори за българската история*. Т. X. съставили и редактирали М. Войнов, В. Тъпкова-Займова, Л. Йончев. София: изд. на БАН, 1980. // **GIBI X:** *Gratski izvori za balgarskata istoria*. Т. X. Sastavili i redaktirali M. Voynov, V. Tapkova-Zaimova, L. Yonchev. Sofia: izd. na BAN, 1980.

ГИБИ XI: *Гръцки извори за българската история*. Т. XI. Съставили и редактирали М. Войнов, В. Тъпкова-Займова, Л. Йончев. София: изд. на БАН, 1983. // **GIBI XI:** *Gratski izvori za balgarskata istoria*. Т. XI. Sastavili i redaktirali M. Voynov, V. Tapkova-Zaimova, L. Yonchev. Sofia: izd. na BAN, 1983.

Гюзелев 1980: Гюзелев, В. България и Венеция през първата половина на XIV в. – В: *Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев*. Отг. ред. В. Гюзелев. София: Наука и изкуство, 82–92. // **Gjuzelev 1980:** Gjuzelev, V. Bulgaria i Venetsia prez parvata polovina na XIV v. – V: *Balgarsko srednovekovie. Balgaro-savetski sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Ivan Dujchev*. Otg. red. V. Gjuzelev. Sofia: Nauka i izkustvo, 82–92.

Гюзелев 1992: Гюзелев, В. Наблюдение върху византийското присъствие в българското Черноморие от края на XII до средата на XV век. – В: *История*, кн. 3–4, 1–11. // **Gjuzelev 1992:** Gjuzelev, V. Nablyudenie varhu vizantiyskoto prisastvie v balgarskoto Chernomorie ot kraja na XII do sredata na XV vek. – V: *Istoria*, кн. 3–4, 1–11.

Гюзелев 1981: Гюзелев, В. *Средновековна България в светлината на нови извори*. София: Народна просвета. // **Gjuzelev 1981:** Gjuzelev, V. *Srednovekovna Balgaria v svetlinata na novi izvori*. Sofia: Narodna prosveta.

Гюзелев 2009: Гюзелев, В. *Три етюда върху българския XIV век*. София: Парадигма. // **Gjuzelev 2009:** Gjuzelev, V. *Tri etyuda varhu balgarskiya XIV vek*. Sofia: Paradigma.

Гюзелев 2011: Гюзелев, В. *Cera Zagora*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“. // **Gjuzelev 2011:** Gjuzelev, V. *Cera Zagora*. Plovdiv: Fondatsia „Balgarsko istorichesko nasledstvo“.

Дуйчев 1944: Дуйчев, И. *Из старата българска книжнина. Кн. 2. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство*. София: Хемус. // **Djuchev 1944:** Djuchev, I. *Iz starata balgarska knizhnina. Kn. 2. Knizhovni i istoricheski pametnitsi ot Vtoroto balgarsko tsarstvo*. Sofia: Nemus.

Иванов 2018: Иванов, И. Реките и големите битки на българите през Средновековието. – В: *Симеонова България в историята на Европейския Югоизток. 1100 години от битката при Ахелой*. Съставители А. Николов и Н. Кънев. Т. 1. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 118–133. // **Ivanov 2018:** Ivanov, I. Rekite i golemite bitki na balgarite prez Srednovekovieto. – V: *Simeonova Balgaria v istoriata na Evropeyskiya Yugoiztok. 1100 godini ot bitkata pri Aheloy*. Sastaviteli A. Nikolov i N. Kanev. T. 1. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 118–133.

Каймакамова 2018: Каймакамова, М. Интересът на цар Иван Александър (1331–1371) към историята. – В: *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov. Vol. I. Religio, Historia*. Curavit I. A. Biliarsky. Serdicae, MMXVIII, 340–354. // **Kaymakamova 2018:** Kaymakamova, M. Interesat na tsar Ivan Aleksandar (1331–1371)

kam istoriyata. – V: *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov. Vol. I. Religio, Historia.* Curavit I. A. Biliarsky. Serdicae, MMXVIII, 340–354.

Кодов 1969: Кодов, Х. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките.* София: Изд. на БАН. // **Kodov 1969:** Kodov, H. *Opis na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Balgarskata akademiya na naukite.* Sofia: Izd. na BAN.

Кувев 1980: Кувев, К. Образът на Иван Александър в среднобългарската поезия. – В: *Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев.* Гюзелев, В. (отг. ред.). София: Наука и изкуство, 256–259. // **Kuev 1980:** Kuev, K. *Obrazat na Ivan Aleksandar v srednobalgarskata poeziya.* – V: *Balgarsko srednovekovie. Balgaro-savetski sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Ivan Djuchev.* Gjuzelev, V. (otg. red.). Sofia: Nauka i izkustvo, 256–259.

Маркова 2022: Маркова, А. *Второто българско царство във война и мир.* София: сдружение „Българска история“, „БИ 93“. // **Markova 2022:** Markova, A. *Vtoroto balgarsko tsarstvo vav voyna i mir.* Sofia: sdruzhenie „Balgarska istoria“, „BI 93“.

Матанов, Михнева 1988: Матанов, Х., Михнева, Р. *От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571 г.* София: Наука и изкуство. // **Matanov, Mihneva 1988:** Matanov, H., Mihneva, R. *Ot Galipoli do Lepanto. Balkanite, Evropa i osmanskoto nashestvie 1354–1571 g.* Sofia: Nauka i izkustvo.

Мусакова 1999: Мусакова, Е. *Песнивецът на цар Иван Александър от 1337 г. – В: Търновска книжовна школа. Т. 6.* Харалампиев, И. (отг. ред.) Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 419–428. // **Musakova 1999:** Musakova, E. *Pesnivetsat na tsar Ivan Aleksandar ot 1337 g.* – V: *Tarnovska knizhovna shkola. T. 6.* Haralampiev, I. (otg. red.) Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 419–428.

Мусакова 2002: Мусакова, Е. *Кодикологически особености на Псалтира на цар Иван Александър.* – В: *Palaeobulgarica*, кн. 2, 3–33. // **Musakova 2002:** Musakova, E. *Kodikologicheski osobenosti na Psaltira na tsar Ivan Aleksandar.* – V: *Palaeobulgarica*, кн. 2, 3–33.

Милтенов 2009: Милтенов, Я. *Песнивецът на цар Иван Александър и глаголическата традиция.* – В: *Кирило-Методиевски студии*, 18, 399–405. // **Miltenov 2009:** Miltenov, Ya. *Pesnivetsat na tsar Ivan Aleksandar i glagolicheskata traditsiya.* – V: *Kirilo-Methodievski studii*, 18, 399–405.

Ников 1928: Ников, П. *Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци.* – В: *Известия на историческото дружество*, кн. VII–VIII, 41–112. // **Nikov 1928:** Nikov, P. *Turskoto zavladuyavane na Bulgariya i sadbata na poslednite Shishmanovtsi.* – V: *Izvestiya na istoricheskoto druzhestvo*, кн. VII–VIII, 41–112.

Николов 2016: Николов, А. *Между Рим и Константинопол. Из антикатолическата литература в България и славянския православен свят (XI–XVII в.).* София: Фондация „Българско историческо наследство“. // **Nikolov 2016:** Nikolov, A. *Mezhdu Rim i Konstantinopol. Iz antikatolicheskata literatura v Bulgaria i slavyanskiya pravoslaven svyat (XI–XVII v.).* Sofia: Fondatsiya „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo“.

Николов, Гюзелев, Костова, Данова, Хинковски 2017: Николов, Ал., Гюзелев, В., Костова, Е., Данова, П., Хинковски, С. *Дубровнишки документи за историята на България и българите през XIII–XV век. Т. I. (1230–1403 г.).* София: УИ „Св. Климент Охридски“ // **Nikolov, Gyuzelev, Kostova, Danova, Hinkovski 2017:** Nikolov,

Al., Gjuzelev, V., Kostova, E., Danova, P., Hinkovski, S. Dubrovnishki dokumenti za istoriata na Balgaria i balgarite prez XIII–XV vek. T. I. (1230–1403 g.). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“

Николов 2011: Николов, М. Битката при Русокастро на 18 юли 1331 г. – в-к „*Десант*“, 14 юли 2011, 3–4. // **Nikolov 2011:** Nikolov, M. Bitkata pri Rusokastro na 18 yuli 1331 g. – v-k „*Desant*“, 14 yuli 2011, 3–4.

Николов 2019: Николов, М. Крепостта Русокастро в светлината на историческите извори от XII–XIV век. – В: *Търновска книжовна школа. Т. II*. Лазаров, И (гл. ред.). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 417–421. // **Nikolov 2019:** Nikolov, M. Krepostta Rusokastro v svetlinata na istoricheskite izvori ot XII–XIV vek. – V: *Tarnovska knizhovna shkola. T. II*. Lazarov, I (gl. red.). Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 417–421.

Овчаров 2017: Овчаров, Н. *Цар Иван Александър Асен. Миротворецът*. София–Велико Търново: Фабер. // **Ovcharov 2017:** Ovcharov, N. *Tsar Ivan Aleksandar Asen. Mirotvoretsat*. Sofia–Veliko Tarnovo: Faber.

Павлов, Владимиров 2009: Павлов, П., Владимиров, Г. „*Златната орда*“ и *българите*. София: Военно издателство. // **Pavlov, Vladimirov 2009:** Pavlov, P., Vladimirov, G. „*Zlatnata orda*“ i *balgarite*. Sofia: Voenno izdatelstvo.

Павлов, Тютюнджиев 1995: Павлов, П., Тютюнджиев, И. *Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.)*. Велико Търново: Слово. // **Pavlov, Tyutyundzhiev 1995:** Pavlov, P., Tyutyundzhiev, I. *Balgarite i osmanskoto zavoevanie (krayat na XIII – sredata na XV v.)*. Veliko Tarnovo: Slovo.

Попов 2017: Попов, Т. *Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия от края на XII до края на XV в.* София: Пропелер. // **Popov 2017:** Popov, T. *Balgarskata darzhavna traditsiya vav Vlashkata nizina, Moldova i Besarabiya ot kraya na XII do kraya na XV v.* Sofia: Propeler.

Сакъзов 1928: Сакъзов, И. Търговските отношения между България и генуезците в началото на XIV век. – В: *Известия на историческото дружество*, кн. VII–VIII, 13–40. // **Sakazov 1928:** Sakazov, I. Targovskite otnosheniya mezhdu Balgaria i genuetzsite v nachaloto na XIV vek. – V: *Izvestiya na istoricheskoto druzhestvo*, кн. VII–VIII, 13–40.

Сакъзов 1935: Сакъзов, И. Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в. – В: *Годишник на Софийския университет, Юридически факултет*, Т. XXX, кн. 7, (1934–1935), 3 – 100. // **Sakazov 1935:** Sakazov, I. Stopanskite vrazki na Balgaria s chuzhbina prez XIV v. – V: *Godishnik na Sofyyskiya universitet, Yuridicheski fakultet*, Т. XXX, кн. 7, (1934–1935), 3 – 100.

Спасова, Данова 2018а: Спасова, М., Данова, Ц. Езикови особености на Исихиевите тълкувания по преписа им в Иван-Александровия Песнивец: към въпроса за времето и мястото на възникването на превода. Част 1. – В: *Palaeobulgarica*, кн. 2, 38–60. // **Spasova, Danova 2018a:** Spasova, M., Danova, Ts. Ezikovi osobenosti na Isihievite talkuvaniya po prepisa im v Ivan-Aleksandroviya Pesnivet: kam vaprosa za vremeto i myastoto na vaznikvaneto na prevoda. Chast 1. – V: *Palaeobulgarica*, кн. 2, 38–60.

Спасова, Данова 2018б: Спасова, М., Данова, Ц. Езикови особености на Исихиевите тълкувания по преписа им в Иван-Александровия Песнивец: към въпроса за времето и мястото на възникването на превода. Част 2. – В: *Palaeobulgarica*, кн. 3, 33–70. // **Spasova, Danova 2018b:** Spasova, M., Danova, Ts. Ezikovi osobenosti na Isihievite

talkuvaniya po prepisa im v Ivan-Aleksandroviya Pesnivets: kam vaprosa za vremeto i myastoto na vaznikvaneto na prevoda. Chast 2. – V: *Palaeobulgarica*, kn. 3, 33–70.

Стара българска литература 1982: *Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза.* Съставителство и редакция Л. Грашева. София: Български писател.
// **Stara bulgarska literatura 1982:** *Stara bulgarska literatura. T. 2. Oratorska proza.* Sastavitelstvo i redaksiya L. Grasheva. Sofia: Balgarski pisatel.

Трифонов 1930: Трифонов, Ю. Деспот Иван Александър и положението на България след Велбуждката битка. – В: *Списание на БАН*, kn. 43, 61–90. // **Trifonov 1930:** Trifonov, Yu. Despot Ivan Aleksandar i polozhenieto na Bulgariya sled Velbuzhdkata bitka. – V: *Spisanie na BAN*, kn. 43, 61–90.

Христова, Караджова, Узунова, Райков 2003: Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е., Райков, Б. *Бележки на българските книжовници. Т. 1. X–XV в.* София: Издание на Народна библиотека „Кирил и Методий“. // **Hristova, Karadzova, Uzunova, Raykov 2003:** Hristova, B., Karadzova, D., Uzunova, E., Raykov, B. *Belezhki na bulgarskite knizhovnitsi. T. 1. X–XV v.* Sofia: Izdanie na Narodna biblioteka „Kiril i Metodiy“.

Чешмеджиев 2021: Чешмеджиев, Д. Цар Йоан Александър Асен (1331–1371) – разцвет преди катастрофата. – В: *Кирило-Методиевски студии. Кн. 30.* Скарпа, М., Батарова, С., Бланше, М.-Е. (отг. ред.). 13–45. // **Cheshmedzhiev 2021:** Cheshmedzhiev, D. Tsar Yoan Aleksandar Asen (1331–1371) – raztsvet predi katastrofata. – V: *Kirilo-Metodievski studii. Kn. 30.* Skarpa, M., Batarova, S., Blanshe, M.-E. (otg. red.). 13–45.

Alberti 2010: Alberti, A. *Ivan Aleksandär (1331–1371). Splendore e tramonto del secondo impero bulgaro.* Firenze: Firenze University Press. (Biblioteca di Studi Slavistici, 14).

Bakalova 2011: Bakalova, E. The Perfect Ruler in the Art and Literature of Medieval Bulgaria. – In: *Studia Ceranea*, 1, 2011, 71–86.

Cant. I: Ioannis Cantauzeni imperatoris historiarum libri IV cura L. Schopeni. Vol. I. Bonnae.

Gjuzelev 1993: Gjuzelev, V. *Bulgarien zwischen Orient und Okzident. Die Grundlagen seiner geistigen Kultur vom 13. Bis zum 15. Jahrhundert.* Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.

Greg.: Nicephori Gregorae. *Byzantina historia.* I. Bonnae, 1829.